

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijncaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

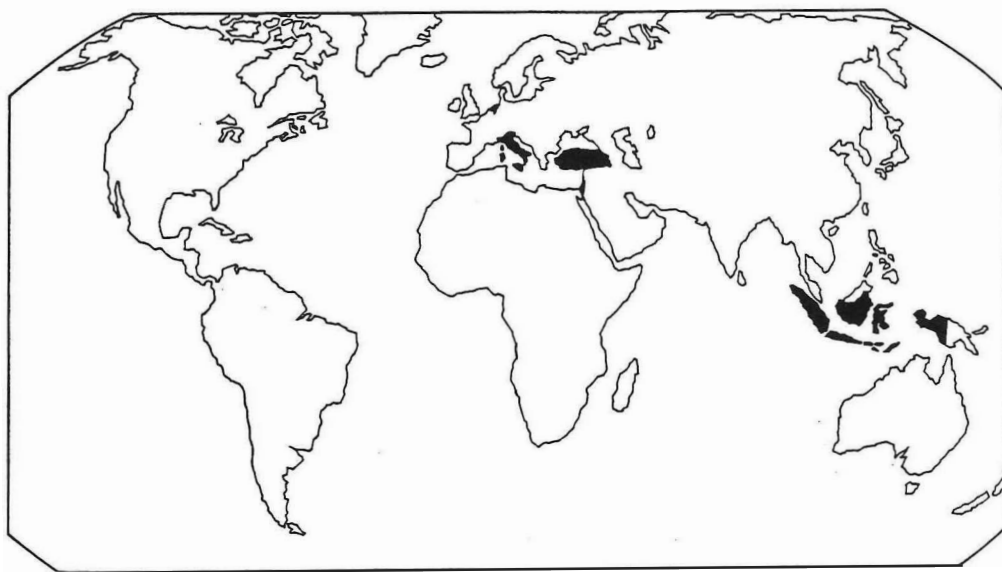
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

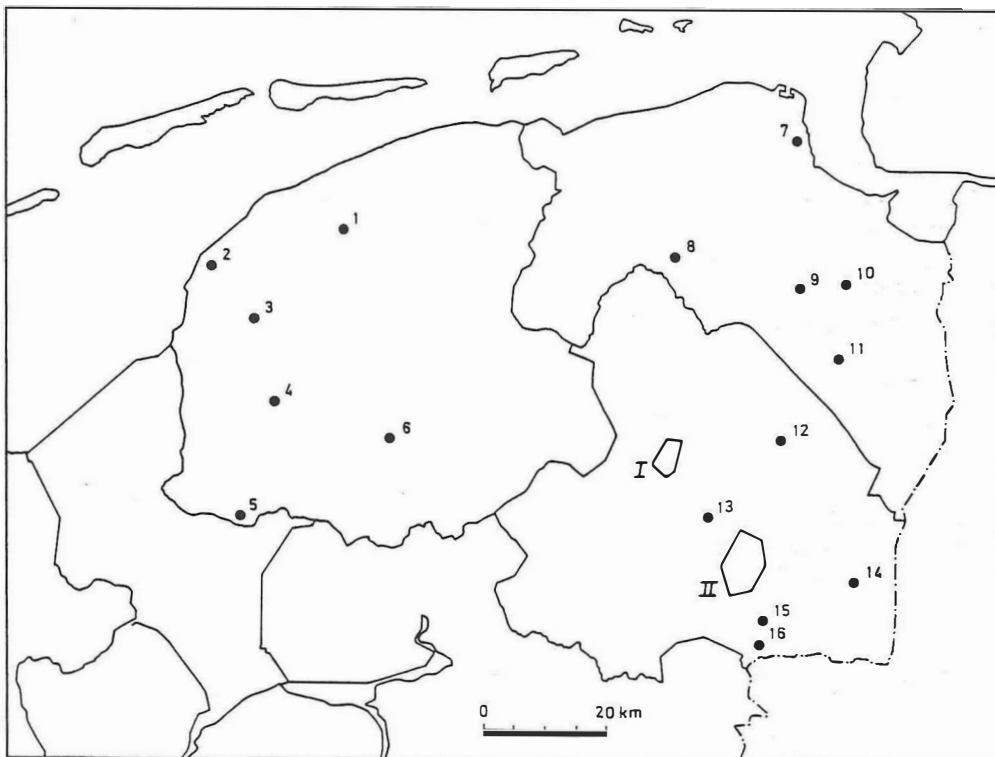
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjoavis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

PRODUCTIE VAN KOGELPOTTEN IN FRIESLAND

A. Verhoeven¹

Inleiding

Over de productie van kogelpotten in Noord-Nederland in de middeleeuwen zijn we slecht ingelicht. Uit de periode vóór 1300 is geen enkele ovenvondst bekend en uit de periode daarna maar een enkele, waarvan Utrecht de belangrijkste is. Ook in Friesland bevonden zich in de 13e/14e eeuw productiecentra van kogelpotten, maar zij hebben in de literatuur weinig aandacht gekregen. Van twee betrekkelijk omvangrijke pottenbakkerijen, IJlst en Oudemirdum, wordt materiaal bewaard in het archeologisch depot van de provincie Friesland in Leeuwarden. Na herinrichting van het depot is dit materiaal beter toegankelijk geworden, waardoor het in het kader van een promotieonderzoek naar met name kogelpotten kon worden bestudeerd.

IJlst (gem. Wymbritseradiel)

In 1973 kwam bij baggerwerkzaamheden in de gracht door het centrum van IJlst een grote hoeveelheid kogelpotaardewerk tevoorschijn (Elzinga, 1973; 1974). Veel van dit aardewerk werd door J.K. Boschker verzameld en belandde in het depot te Leeuwarden; het is de hoofdmoot van het bestudeerde materiaal. Enkele scherven vertonen duidelijke sporen van misbrand: ze zijn als het ware opgeblazen en hebben een sponsachtige structuur. Ook het ontbreken van gebruikssporen als beroeting e.d. wijst erop dat het hier geen nederzettingsmateriaal maar productieafval betreft. De kogelpotten zijn alle grijs en hebben een zandmagering. Metingen van het mageringszand geven aan dat de korrels tussen 0,24 mm en 0,8 mm groot zijn (van Wageningen, 1988: p. 44). Bij een waarneming

in de bouwput van een supermarkt in 1978 werd echter aardewerk gevonden zonder deze zandmagering. Het baksel van de potten is over het algemeen matig hard; erg zachte of erg harde producten zijn uitzonderlijk.

Het in het depot te Leeuwarden opgeslagen aardewerk uit IJlst bestaat vooral uit kogelpotten. Daarnaast komen kogelpotten met standring voor, soms was ook een tuit op de schouder bevestigd. Kleine kogelpotjes waren soms voorzien van een haakoor. Zwaluwnestoren bevinden zich ook onder het materiaal, maar het viel niet vast te stellen of ze aan simpele kogelpotten of aan potten met een standring zaten; het eerste is het meest waarschijnlijk. Kannen hadden een standring en een bandvormig oor. Een bijzondere groep kogelpotten is voorzien van welvingen op het potlichaam waardoor een min of meer meloenvormige pot ontstond. Bakpannen vormen een volgende categorie voorwerpen. De pannetjes waren altijd voorzien van een holle steel, die vrij sterk omhoog stond. De stelen van steelpannetjes zijn meestal 3 cm in doorsnede. Enkele losse standvinnen wijzen wellicht op de aanwezigheid van schalen. Op het voorkomen van grappen zou de aanwezigheid van klauwpootjes kunnen wijzen. Beide laatste categorieën vallen echter onder de zeldzaamheden.

Typologisch laten de IJlster kogelpotranden zich in vier hoofdgroepen verdelen (fig. 1). Randtype A ('sikkelrand') heeft een vierkante lip en is voorzien van een dekselgeul aan de binnenzijde van de rand. De buitenzijde is niet verder afgewerkt. Randtype B ('facetrand') is onder te verdelen in type B1 met een verdikte, vierkante lip, en type B2 met een afgeronde lip. Beide typen hebben een dekselgeul. Type C ('kraagrand') heeft een rechtop-

Fig. 1. Overzicht van de in IJlst gemaakte kogelpotrandvormen.

staande of naar buitenstaande rand en is voorzien van een zwakke dekselgeul. De hoogte van de kraag varieert.

Het type D heeft een vierkante, aan de binnenzijde uitgeholde lip waardoor een soort dekselgeul ontstaat. Deze randen zijn vaak vrij hoog. Naast deze hoofdtypen komen ook andere vormen voor, maar zij beslaan minder dan 10% van de onderzochte scherven. De talrijkste binnen deze groep is de eenvoudige vierkante rand, type E, die ongeveer 3% van de schervenmassa beslaat. Van de hoofdtypen is de sikkelrand het meest voorkomend (30%), gevolgd door de gefacetteerde randen (type B1 17% en type B2 11%). De kraagranden beslaan een vijfde van de scherven, type D zo'n 12%.

Op vrijwel alle kogelpotten is aan de buitenzijde een bezemstreekversiering aangebracht, alleen op potten met randtype E ontbreekt deze meestal. Een andere, zeldzame vorm van oppervlaktebehandeling bestaat uit ingekraste verticale lijnen.

De datering van de IJlster producten is een probleem. Bij de baggerwerkzaamheden zijn nauwelijks begeleidende vondsten gedaan en dan nog is hun relatie tot de kogelpottenonbekend. Nederzettingstvondsten uit Friesland en Noord-Holland leveren een globale datering: bezemstreekversiering komt niet eerder voor dan aan het einde van de 12e of het begin van de 13e eeuw, terwijl de Utrechtse ovenvondsten

Fig. 2. Overzicht van de in Oudemirdum gemaakte kogelpotrandvormen.

aantonen dat deze oppervlaktebehandeling in ieder geval nog in het begin van de 14e eeuw in zwang was (Hoevenberg et al., 1986; Pot et al., 1988). Het is echter niet uitgesloten dat er in Friesland langer mee werd doorgegaan. Binnen de onderscheiden randvormen is de kraagrand (type C) naar alle waarschijnlijkheid een late vorm. Onder het door De Langen (1989) gepubliceerde materiaal uit de Leeuwarder binnenstad, dat globaal dateert tussen 1175 en 1275, komt de kraagrand niet voor. De kraagrand is dus een laat 13e-eeuwse of 14e-eeuwse vorm. Sommige randvormen uit Leeuwarden komen typologisch wel goed overeen met de potten uit IJlst; waarschijnlijk is dan ook een deel van het aardewerk uit IJlst afkomstig. Ook op vindplaatsen in Noord-Holland komt materiaal voor dat zowel typologisch als wat baksel betreft, sterke overeenkomsten vertoont met het aardewerk uit IJlst. Het staat echter geenszins vast dat het Hollandse materiaal ook daadwerkelijk uit Friesland afkomstig is. Vermoedelijk beperkte de afzet van IJlst zich hoofdzakelijk tot Friesland.

Oudemirdum (gem. Gaasterlân-Sleat)

Een tweede productiecentrum waarvan aardewerk in het depot te Leeuwarden wordt bewaard is Oudemirdum. In 1966, 1969 en 1972 werd op verschillende locaties kogelpotaardewerk gevonden; enkele vondsten geven de indruk met productieafval te doen te hebben (Elzinga, 1969; N.N., 1957). Zowel het baksel als het type van de daar gemaakte kogelpotten verschilt duidelijk van de IJlster producten. De grondstof van de potten bestaat uit keileem, die ter plekke zeer dicht aan het grondoppervlak voor-

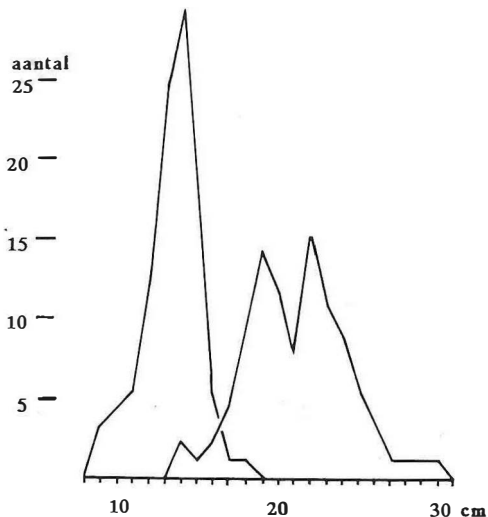

Fig. 3. Lijndiagrammen van de halsopeningen van de types Oudemirdum C (links) en A (rechts).

komt. In Oudemirdum werden hoofdzakelijk kogelpotten gemaakt, sommige voorzien van een standring. Kleine potjes hebben soms een haakoortje. Enkele kogelpotten hebben een zwalwnestoor, dat evenals in IJlst los is aangebracht. Ook bakpannetjes en kannen, voorzien van een bandvormig oor, komen voor. Gewelfde potten zoals uit IJlst ontbreken in Oudemirdum. Alle kogelpotten zijn aan de buitenzijde voorzien van bezemstreken.

In het materiaal uit Oudemirdum komt een zestal randtypen voor, waarvan drie frequent (fig. 2). Gefacetteerde randen van het type IJlst B1 en B2 zijn in Oudemirdum zeldzaam, een variant op dit type, Oudemirdum type B3, komt wel vaak voor. Andere types zijn A een eenvoudige, min of meer vierkant afgewerkte rand en C, een rechtopstaande, S-vormige rand. Deze laatste vorm is vooral van potten met een geringe halsopening, type A van potten met een grotere halsopening (fig. 3). Typen A en C beslaan 60% en 18% van de scherven.

Potten uit Oudemirdum worden maar zelden buiten de regio aangetroffen. In Leeuwarden duiken enkele randen van ons

type A op in een 13e-eeuwse fase (de Langen, 1989: p. 57, type F2). De bezemstreekversiering vormt het enige andere chronologische houvast; deze traditie wordt gedateerd in de 13e en het begin van de 14e eeuw.

Met dank aan Dick Visser, Jurjen Bos en andere medewerkers van het Fries Museum te Leeuwarden voor hun hulp bij het onderzoek, en aan de vakgroep 'Het BAI' voor de toestemming het materiaal te mogen bewerken.

Summary

In the 13th and 14th centuries globular pottery was produced in kilns at IJlst and Oudemirdum. The pottery produced in these kilns seems to have been distributed mainly in the province of Friesland.

Noot

1. Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie van de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

- Elzinga, G., 1969. Gaasterland. *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkunde* 68, p. 34.
- Elzinga, G., 1973. Archeologische afdeling Fries Museum. *De Vrije Fries* 53, pp. 137-150.
- Elzinga, G., 1974. Archeologie. *De Vrije Fries* 54, pp. 100-101.
- Hoevenberg, J., H. de Groot & T. Pot, 1986. *Analyse van een 14de-eeuwse kogelpottencomplex uit Utrecht. Methodologie en enkele kwalitatieve en kwantitatieve resultaten* (= Archeologisch speurwerk in Utrecht 1). Utrecht.
- Pot, T., H.L. de Groot & C. van Rooijen, 1988. *Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van de inhoud van twee 14de-*

- eeuwse pottenbakkers-afvalkuilen en een vergelijkende kogelpot-studie* (= Archeologisch speurwerk in Utrecht 2). Utrecht.
- Langen, G.J. de, 1989. *Middeleeuws Leeuwarden. De opgraving Gouverneursplein-St. Jacobsstraat 1979*. Leeuwarden.
- N.N., 1957. Bakhuizen. *Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 56, p. 50.
- Wageningen, R. van, 1988. *Ceramiekimporten in Amsterdam. Een mineralogisch herkomstonderzoek*. Onuitgegeven dissertatie Amsterdam.